

Süleyman Demirel Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Y.2003, C.8, S.3 s.27-48.

KAVRAMSAL VE DİYALEKTİK SÜREÇ OLARAK YABANCILAŞMA

ALLIENATION AS CONCEPTIONAL AND DIALECTICAL PROCESS

Doç.Dr.Hüseyin AKYILDIZ*
Yrd.Doç.Dr.Murat Ali DULUPÇU**

ÖZET

Modern toplumun aydınlanma geleneği ile işlenen dokusu, insanın doğasına ilişkin temel parametrelerin daha çok sorgulanmasına neden olmaktadır. Bu parametrelerden biri olan yabancılaşma, insanın toplumsal varoluşu ile bireysel özelliğini yitirmesini körükleyen ve beraberinde nesnellüğün hiçbir temele dayandırılmaması sonucunu doğuran bir süreçtir. Bu nedenle, teolojik, metafizik, materyalist, psikolojik ya da sosyolojik anlamlar yüklenen yabancılaşma "kavramı", bireysel ve toplumsal değişim ve dönüşümlerin diyalektik dinamiğini oluşturan, hatta kendi içerisinde diyalektik bir süreci ifade eden karmaşık bir olguyu temsil etmektedir.

GİRİŞ

Bireyin, yaşadığı dünyada, zihinsel evrenine karşıt gelen bir zenginlikle karşılaşmaması ve toplumsallaşmanın getirdiği kurallar ile

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölüm Başkanı.

** Süleyman Demirel Üniversitesi, Ağlasun MYO Müdürü.

düşünme biçimlerinin sınırının içinde kalması, gerçekliğin kaymasına yol açar. Pre-modern dönemde etkileşimin göreceli zayıflığı insan ve topluma ait olanın kısıtlı paylaşımını sağlarken, modern yaşam bireysel ve toplumsal olan arasında daha fazla iletişime yol açmış; bu süreçte paradoksal yapılar güçlenmiştir.

Yabancılaşma bu bağlamda modern yaşama bağlı olmamakla birlikte, günümüzde ortaya çıkan boyutlarıyla kapitalist üretim ilişkilerinin bir uzantısı olarak insanın ve daha kapsamlı olarak tüm üretim faktörlerinin metalaşması sürecidir. Dinsel ve metafizik alanda “ben ve diğerleri (o)” ayrımının bir sonucu, psikolojik anlamda dünyaya ait gerçekleştirilmesi arzulanların bir kafesi olarak tartışılan yabancılaşma, doğası gereği hem kendi içinde hem de bireysel ve toplumsal dönüşümler bağlamında diyalektik bir süreci içeren çok boyutlu bir kavramdır. Bu çok boyutluluk Marx’ın kavramı somutlaştırma çabalarına rağmen günümüze kadar süregelmiştir.

Bu çalışmada, yabancılaşma olgusu kavramsal ve diyalektik boyutlarıyla ele alınmıştır. Özellikle çalışmanın kurgusunun odağında “yanılsamalı bilinç ve bastırma mekanizması” belirleyici temel bir faktör olarak yer almaktadır. Söz konusu olgu, önce analitik kurgulamanın altyapısını oluşturmak açısından tarihsel gelişimi, kavramsal yaklaşımlar ve ortaya çıkan semptomları açısından ele alınmış; daha sonra da bireysel ve toplumsal değişimlerin özünü oluşturan diyalektik bir süreç olarak ortaya konmuştur.

Bu doğrultuda, birinci bölümde yabancılaşma kavramı tarihsel gelişim ve farklı yaklaşımlar bağlamında ele alınmıştır. Daha sonra ikinci bölümde bir olgu olarak yabancılaşmanın semptomlarına değinilmiş ve üçüncü bölümde de, yabancılaşmanın diyalektik bir süreçte nasıl evrilerik, değişim ve dönüşümleri temellendirdiği ortaya konmuştur.

1. YABANCILAŞMA: EVRİMİ VE KAVRAMSAL YAKLAŞIMLAR

1.1. Tarihsel Gelişimi

Etimolojik açıdan yaklaşıldığında, yabancılaşma (alienation) kavramı, köken olarak latince “ruh hastası” anlamına yakın bir mâna taşıyan “alineus” dan türemiş olan “alienare” den gelmektedir.¹

Köken olarak İonya felsefesine kadar uzanan yabancılaşma olgusu 18. yüzyıla kadar genelde metafizik boyutta ele alınmış bir kavramdır.²

¹ Erich FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, (Çev. Necla ARAT), Onur Matbaası, İstanbul, 1984, s.66; KILIÇ, s.13; BAYAT, s.77; AKYILDIZ, s.164.

Aydınlanma süreci ile felsefi alana ilk kez Hegel, politik alana ise Rousseau tarafından sokulmuştur.³ Marx tarafından materyalist içerik kazandırılan kavram günümüzde halen sosyoloji, psikoloji ve sosyal-psikoloji gibi alanlarda üzerinde ampirik çalışmalar yapılan önemli bir olguyu teşkil etmektedir.⁴ Kuşkusuz kavramsal evrim sürecinde yabancılaşma, modern kapitalist toplumun bir uzantısı veya karakteristik özelliği haline gelerek bireysel-toplumsal ikilemin bir yansıması halini almıştır.

1.2. Kavramsal Yaklaşımlar

Yabancılaşma temelde psikolojik bir sorun olsa da felsefi, dini, sosyolojik, teknolojik, tarihsel, siyasal ve ekonomik boyutları olan ve içeriği bilim adamları ve filozofların kendi yaklaşımlarına göre farklı şekillerde tanımlanan oldukça tartışmalı bir kavramdır.⁵

1.2.1. Teolojik Yaklaşım

Yabancılaşma dinsel alanda insanın kendi yarattığı putlara körü körüne bağlanması ve kendisini köleleştirme anlamına gelmektedir.⁶

Gabriel Marcel'e göre yabancılaşma, insanların dünyaya hakim olma duygularının güçlenmesi sonucu, işe yaramaktan başka anlamı olmayan nesnelere dönüşmesi anlamına gelmekte ve yabancılaşmadan kurtuluş için de ümit etme, sevinç ve Tanrıya iman etmeyi önermektedir.⁷

Diğer bir yaklaşıma göre de, yabancılaşma, ruhun bütünlüğünü koruyamaması, özünü "Mutlak" a yükseltecek şeylere değil de parçalayacak nesnelere programlaması, Mutlak ile dünyevi olanlar arasında denge kuramaması süreci olarak ortaya çıkmaktadır.⁸

1.2.2. Hegelci Metafizik Yaklaşım

Metafizik bağlamda Hegel'de yabancılaşma, Mutlak Ruh'un kendisini dışsallaştırdığı tabiatın, kendisinin dışında bir varlık olmadığını kavrama sürecindeki bir yanılmasıdır. Aslında Hegel'e göre doğa denilen şey

² Bülent BAYAT, **Çimento ve Otomotiv Sektörlerinde Çalışan İşçiler Arasında Yabancılaşmanın Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması**, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara, s.6-17; Hüseyin AKYILDIZ, "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", **S.D.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, S.3, (Güz: 1998), s.163.

³ Sadık KILIÇ, **Yabancılaşma, İnsana Karşı Toplumsal Süreç**, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul, 1984, s.14; İsmet ÖZEL, <http://www.yetenek.com/makalaeler/m-ismetozel.htm>, s.1, (Erişim:01.09.2003).

⁴ KILIÇ, s.16; ÖZEL, s.1.

⁵ Bkz: Barlas TOLAN, **Çağdaş Toplumun Bunalımı, Anomi ve Yabancılaşma**, AİTİA, Kalite Matbaası, Ankara, 1980, s.14, 178-179; AKYILDIZ, s.164.

⁶ TOLAN, s.143; FROMM, s.71-72.

⁷ BAYAT, s.41-42.

⁸ KILIÇ, s.46, 115-116.

Mutlak Ruh'un, kendisini dışsallaştırması yoluyla ortaya koyduğu tabiattır. Bu Mutlak Ruh'un kendisine yabancılaşmasıdır. Daha sonra diyalektik süreç içerisinde Mutlak Ruh'un bir sonraki hareketi yabancılaşmadan kurtulma, yani Mutlak Ruh'un tabiatın kendi dışında bir varlık olmadığına bilgisine erişme sürecidir.⁹ Tanrıyı (Mutlak Ruh) tarihin öznesi olarak ele alan Hegel, Tanrının yabancılaşması ve kendine dönüş sürecini insan faaliyetlerinde tanımlamıştır. Hegel'nin bu analogik sayılabilecek yaklaşımına göre, insan öznel şekilde kendi bilinçli amaçları ve bireysel tutkularıyla güdümlenerek, kendisini fiziksel nesnelere, toplumsal kurumlar ve kültürel ürünlerde dışsallaştırarak yabancılaşır ve daha sonra Tanrıyı sevme ve ibadet yoluyla Tanrının kendi bilgisine ulaşma sürecinin bir unsuru olarak yabancılaşmadan kurtulur. İnsanı, Tanrının temsilcisi yapan şey aklın hilesidir. Hegel'in felsefesinde tarih Tanrının kendine dönüş sürecidir. Tarih sürecinde de birey ve onun bilinci, Tanrının iplerini çektiği kukladan başka bir şey değildir.¹⁰

Hegel'in yaklaşımında yabancılaşma, özne ile yaratılmış nesne arasındaki ayrışma ve öznenin nesneye ilişkin bilinçsizliğine işaret ederken yabancılaşmanın ortadan kalkması ise, tarih sürecinde nesnenin özne ile bütünleşmesi ve öznenin nesneye ilişkin bilincinin tamamlanması anlamına gelmektedir.¹¹

1.2.3. Materyalist Yaklaşım

Ludwig Feuerbach'da Tanrı, insanın kendi dışına aktardığı ve mutlak nitelik kazandırdığı, insanın kendi yabancılaşmış özüdür.¹²

Marx, Feuerbach'ın bu çözümlemesine koşturarak yabancılaşmayı, özel mülkiyet, işbölümü ve uzmanlaşma karakteristiklerinin temelini oluşturduğu üretim sürecinde, çalışma ile emeğin dışsallaşması, dışsallaşan emeği de işçinin dışında işçiye karşıt ve işçiyi köleleştiren obje haline gelmesi olarak ele almaktadır. Bu durumda işçinin kendi ürettiği makinenin bir dişlisi durumuna düşmesi, ona hükmeden ve onu yoksullaştırıp eriten güç haline gelmesi, işçinin yabancılaşması anlamına gelmektedir.¹³ Ancak Marx'a göre yabancılaşma bununla sınırlı değildir. Kapitalist süreçte hem işçiler hem de Kapitalistler olmak üzere herkes yabancılaşır. Çünkü Kapitalist üretim biçimi insanı sadece meta olarak değil, aynı zamanda insani değerlerini yitirmiş varlık olarak yaratır.¹⁴

⁹ BAYAT, s.19-20; ÖZEL, s.2; Hayri BOLAY, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul, 1981, s.70-72.

¹⁰ FROMM, s.56-120; BAYAT, s.19-20; ayrıca bkz. G.W.F. HEGEL, *Bütün Yapıtları Seçmeler-1*, (Çev. Hüseyin DEMİRHAN), Çağ Matbaası, Ankara, 1976, s. 9-17.

¹¹ Bkz: Walter A. WEISSKOPF, *Yabancılaşma ve İktisat*, (Çev. Çağatay KOÇ, Yahya MADRA, Değer ERYAR, Kenan ERÇEL, Ceren ÖZSELÇUK, Alper ÖNDER ve Kemal BODUR), İstanbul, 1996, s.57-58.

¹² FROMM, s.56, BAYAT, s.21-22.

¹³ FROMM, s.57-58; TOLAN, s.11-12; Burhan ULUTAN, *Marxizm ve Leninizm*, Yüksel Matbaası, İstanbul, 1980, s.36-38.

¹⁴ ULUTAN, s.38-39; FROMM, s.62-64, 72; TOLAN, s.149,156.

Diğer deyişle Marx'a göre yabancılaşma, insanın varlığı ve bilincinin insan özüne uygun gerçekleşmemesidir. İnsanın varlığı ve bilinci tarihin her döneminde geçerli olan yaşam uygulaması (pratiği) aracılığıyla biçimlenir. Üretim biçimi, yaşam biçimini, yaşam biçimi de, insan düşüncesi ile insanın içinde yaşadığı toplumsal ve siyasal yapıyı belirler. Bu süreçte ortaya çıkan tarihsel varlığı ve bilinciyle birey, kendi doğasına ve özüne yabancılaşmış bir varlık olarak gerçekleşir.¹⁵

Ancak hemen belirtmek gerekirse Marx'ın yaklaşımını temellleyen/gerekçelendiren şey, emek-değer teorisidir. Diğer bir deyişle Marx da yabancılaşma kavramının içeriğini kendi ideolojik yaklaşımı ile doldurmuştur. Emek-değer teorisinin yanlışlanması ya da eksiklikleri Marxist yabancılaşma kavramında başka bir yanılısamayı hatta yabancılaşmayı temsil etmektedir.¹⁶

1.2.4. Psikolojik Yaklaşım

Yabancılaşma temelde bireysel psikolojik bir süreçtir.¹⁷ Fromm'a göre geniş anlamda her nevroz yabancılaşma sürecinin bir sonucu olarak ele alınabilir. Çünkü nevroz, bir tutkunun kişilikten ayrılarak tamamen kişinin geri kalan kısmını belirlemesi, hakimiyet kurması anlamına gelmektedir. Bu çerçevede söz konusu tutku güçlendikçe birey güçsüzleşmekte, kendi parçasının kölesi haline gelmekte ve bütüncül bir varlık olarak doyumsuz kalarak öz yaşantısını yitirmektedir.¹⁸ Diğer deyişle, yabancılaşma kişiliğin parçalanması ve kimlik kaybının ortaya çıktığı bir süreçtir.¹⁹ Bu bireye ve bireyin iç dünyasına ilişkin yaklaşım, kapitalizmin ve tutkuyu tetikleyen modern yaşamın, zihnin arzularını yönetmesinin ötesinde, her dönemde ve üretim sisteminde geçerli olabilecek kişilik açmazlarını yansıtmaktadır.

Sören Kirkegaard ise, yabancılaşmayı bireyin hiçlikle karşılaşması ve hiçliğin bilincine varma sonucunda duyulan yaşantı türü olarak ele almaktadır.²⁰

1.2.5. Sosyolojik Yaklaşım

Wössner ve Rousseau toplumsallaşma sürecini yabancılaşma olgusu olarak tanımlamaktadır. Onlara göre toplumsallaşmamış insanın (homo ante), toplumsallaşmış insana (homo post) dönüşmesi, insanın yabancılaşması

¹⁵ FROMM, s.52-53; TOLAN, s.142; AKYILDIZ, s.164-165; Gaston BOUTHOU, **Toplum Bilimin Tarihi**, (Çev. Cemal SÜREYYA), Varlık Yayınları, İstanbul, 1971, s. 87-89.

¹⁶ WEISSKOPF, s.68.

¹⁷ BAYAT, s.5.

¹⁸ FROMM, **Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum**, s.69-70, 120; AKYILDIZ, s.165.

¹⁹ Karen HORNEY, **Çağımızın Nevrotik Kişiliği**, (Çev. Selçuk BUDAK), Öteki Yayınevi, Ankara, 1994, s.167; AKYILDIZ, s.166.

²⁰ KILIÇ, s.27.

demektir. Yani toplumsallaşmanın ortaya çıkardığı kurumlar bireyi sınırlamakta ve baskılamakta dolayısıyla birey yabancılaşmaktadır.²¹

Anarşist kuramcı Max Stirner'e göre toplumsallık bireysel benliği baskılayarak bireysel özgürlüğün ortadan kalkmasına ve yabancılaşmaya yol açmaktadır.²² Kurumsal iktisadın önde gelen isimlerinden T. Veblen ise yabancılaşmayı farklı yorumlayarak, söz konusu kavramı bireylerin endüstri toplumunda yaşamlarına rağmen eski kurumsal yapılar ile düşünmelerine bağlamıştır.²³

1.2.6. Kavramsal Yaklaşımlardaki Ortak Boyut

Sonuç olarak, insan varlığının bir kısmının bastırılmış olması, insan varlığının (kişiliğinin) bölünmesi ve insanın olabileceğinin sadece bir parçası olması yabancılaşmadır.²⁴ Bu durum insanın var oluşundaki gerçeklik ile potansiyel nitelikleri arasındaki farklılaşmanın bir sonucudur. İnsan sonlu bir varlıktır. Tarihsel-toplumsal süreçte kişilik ve benliğinin sınırlı ve koşullu olması nedeniyle, kendisinde var olan potansiyel niteliklerin bir kısmını feda ederek diğer kısmını gerçekleştirilmesi insanın yabancılaşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda yabancılaşma ortadan kaldırılması mümkün olmayan ve insan olmakla eş anlama gelen bir olguyu temsil etmektedir.²⁵

Diğer deyişle, toplumsallaşma ortak yaşam alanları, ortak yaşam alanları da ortak düşünce, dolayısıyla ortak bastırma alanlarının oluşumuna yol açar. Bu süreçte kurulu dünyayı aşan fikir ve ilhamlar ya bastırılır ya da mevcut dünyaya uygun hale getirilir. Sonuçta tek boyutlu düşünce ve davranış biçimiyle formatlanmış bireyler ortaya çıkar.²⁶ Dolayısıyla hem insan doğasındaki potansiyellerin hepsinin gerçekleştirilememesi hem de toplumsal olmanın kısıtları yabancılaşmayı beslemekte ve güçlendirmektedir. Sonuçta metafizik ve materyalist uçlar ile madde ve ruh arasındaki denge yaklaşımlarına göre farklı biçimlerde anamlandırılan “yabancılaşma” kavramlarının tümünde “yanılsamalı bilinç ve bastırma mekanizmaları” ortak bir boyut oluşturmaktadır. İronik olarak bu yanılsamalar toplumsal yabancılaşmanın da temelini oluşturan daha total bir sürece kapı aralamakta, modern yaşam ve kapitalist üretim ilişkileri bu süreci beslemektedir.

²¹ WEISSKOPF, s.46-47.

²² BAYAT, s.27.

²³ BAYAT, s.31.

²⁴ WEISSKOPF, s.15.

²⁵ WEISSKOPF, s.17-23.

²⁶ Herbert MARCUSE, **One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society**, Beacon Press, Boston, 1964, s. 12; FROMM, s. 105-131, s. 144-148.

2. YABANCILAŞMANIN SEMPTOMLARI

Yukarıdaki kavramsal tartışmalar doğrultusunda, yabancılaşma, insanın özünün, yaratıcılık ve etkinliğinin bir kısmının diğer kısmınca yada toplumsal kurumlarca bastırılması, çarpıtılması ve işlevsiz hale getirilmesi anlamına gelmektedir.²⁷ Bu doğrultuda, “güçsüzlük”, “süreci bütünlüğü içerisinde algılayamamak”, “yalnızlaşma” ve “kendini özüne yabancı hissetme” gibi süreçler yabancılaşma olgusunun semptomlarını oluşturmaktadır.²⁸

Dönmezer’e göre, yabancılaşma, bireyin toplum değerlerine ve çevresine karşı ilgisini yitirmesi ve dünyaya karşı kendi içine dönük bir tutuma girmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca yabancılaşmış birey, kendisini “haksız” bir sosyal sistemin mağduru olarak görmektedir. Bu bağlamda yabancılaşma, bireyin duygusal olarak tamamen toplumdaki kopması sonucunu doğurmaktadır.²⁹ Bu süreç, yabancılaşmanın “tecrit” ve “yalnızlaşma” semptomuna karşılık gelmektedir. Psikolojik ve sosyolojik boyutta yabancılaşmanın bir bileşkesi olarak bu türden bir semptomla karşılaşılması toplum-birey açmazının çözümlenemezliği üzerinde bir uzlaşma olarak değerlendirilebilir.

Semptomlar ekseninde Seeman, yabancılaşmanın beş ayrı boyut içerdiğini ifade etmektedir: Bunlardan birincisi “güçsüzlük”tür. Bu, bireyin davranışında istediği sonucu elde edemeyeceği ve gerekli desteği bulamayacağı yolunda bir bilince sahip olması anlamına gelmektedir. Bu, bireyi çöküntüye sürüklemekte ve bireysel güçsüzlük ve yalnızlık duygusunu güçlendirmektedir. İkincisi, “anlamsızlık”tır. Bireyin neye inanacağına karar verememesi halidir. Dinsel anlamda nihilist bir bakış açısını besleyen bu semptom, bireysel dünyayı algılama biçiminin bir temel üzerine inşa edilmesini zorlaştırır. Üçüncüsü, anlamsızlığa paralel olarak “kuralsızlık”tır. Birey toplumsal meşruiyeti olmayan yöntemlere başvurmaktadır. Böylelikle birey kendi potansiyelini gerçekleştirmek üzerinde odaklaşmakta ve bir bakıma kendi zihinsel süreçlerinin esiri haline dönüşmektedir. Dördüncüsü “tecrit”tir. Bu olgu, toplumun yüksek değer atfettiği şeylere bireyin düşük değer vermesinin neticesinde ortaya çıkar. Beşincisi ise “bireyin kendisinden uzaklaşması” halidir. Bireyin, mevcut durumunun toplumsal koşulların daha elverişli olduğu ideal durumdan daha kötü olduğuna inanması anlamına gelmektedir.³⁰

Anlaşılabileceği üzere yabancılaşma dayandığı kavramsal çerçevenin ötesinde somut olarak bireyin psikolojik yaşantısında gerçekleşmekte ve gözlemlenebilir semptomlara dönüşmektedir.

²⁷ AKYILDIZ, s.166.

²⁸ Bkz:TOLAN, s.181-195; BAYAT, s.82-93; <http://www.Sporbilim.com/t-yabancılaşma.html>, 23-Yabancılaşma ve Spor, (Erişim:01.09.2003).

²⁹ ÖZEL, s.2.

³⁰ ÖZEL, s.2-3.

3. YABANCILAŞMANIN DİYALEKTİĞİ

3.1. Yanılsamalı Bilinç ve Bastırma Mekanizmaları: Bireysel Diyalektik Sürecin İşleyişi

Teolojik, felsefi, sosyolojik yada psikolojik yaklaşımların hangisiyle tanımlanırsa tanımlansın, yabancılaşma olgusunun odağında “insanların kendilerine ve içinde yaşadıkları gerçekliklere ilişkin algı ve kavrayışlarının hatalı olması” fikri bulunmaktadır. Diğer deyişle yabancılaşmanın nedeni insanların yanılsamalı bilinçle sahip olmasıdır.

Yabancılaşma daha başlangıçta dil ile ortaya çıkmaktadır. Wittgenstein’a göre, dilin tasavvur edilmesi mutlak bir hayat formu tasarımı anlamına gelmektedir. Diğer deyişle dil, yaşam biçiminin bir parçasıdır.³¹ Daha analitik bir yaklaşımla dil, yaşama ilişkin bir bakış açısı içeren ve belirli bir yaşam biçiminin kalıplaştırılmış bir anlatımıdır.³² Dil, sözcükleri, dilbilgisi, söz dizimi ve kendi içinde kalıplaşmış ruhu ile bilinç alanını kontrol eden bir süreçtir.³³ Fromm’a göre “İnsanların doğru ve doğal buldukları şeylerin çoğu, toplumun onlara sunduğu hayallerden başka bir şey değildir.”³⁴ Bu noktada dil ile toplumsal yapıların ilişkisi karşımıza çıkmaktadır.

İnsanların neyi, nasıl düşünecekleri ve ne gibi duygulara kapılacağı içinde yaşadıkları toplum düzeninin sosyo-ekonomik ve siyasal yapıları tarafından belirlenir.³⁵ Dolayısıyla bu süreçte üretilen bilinç, bireyin kendi gerçek özünün tezahürü olmayıp, yanılsamalı bilinçtir.

Bilinç ve düşünce subjektif bir süreçtir. Bireyler kendi deneyim ve sorunlarını kendi anlayışlarına göre çözümlerler. Bilim adamları, özellikle sosyolog ve psikologların dahi bu sürecin dışında kalması mümkün değildir.³⁶ Dolayısıyla insan düşüncesi ve bilinci nesnel değil, öznel ve yanılsamalıdır.

Freud’a göre, insanın içindeki ahlak kurallarına uymayan cinsel eğilimleri, üst benlik ve ahlak kurallarına uymadıkları ölçüde bastırılırlar. Ancak bastırılan bu eğilimler, insan düşünce ve davranışlarını gizlice belirlerler. Buna karşın insanlar bu düşünce ve davranışları kendi zihinsel etkinliklerinin ürünü olduğunu sanırlar. Yani insanların bilinçliliği yanılsamalıdır. İnsanlar, kendi özgür iradeleriyle eylemde bulunduğu

³¹ Mevlüt ALBAYRAK, “Wittgenstein’da Dünya, Değer ve Tanrı”, *Tabula Rasa*, S.2, (Mayıs-Ağustos: 2001), s.6.

³² FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.137.

³³ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.138-140.

³⁴ Erich FROMM, *Yaşama Sanatı*, (Çev. Aydın ARITAN), Birinci Baskı, Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1994, s.59.

³⁵ FROMM, *Yaşama Sanatı*, s.61-68.

³⁶ Alfred ADLER, *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme*, (Çev. Belkıs ÇORAKÇI), Say Yayınları, İstanbul, 1983, s.36.

yanılsamasını gerçekmiş gibi algılama sürecinde, yanılsamayı haklılaştıracak birçok ussal nedenler bulur.³⁷ Freud'a göre, bastırma nedeni "hadım kalma korkusu"dur. Fromm'a göre ise "başkalarından soyutlanma ve yalnız kalma korkusu"dur.³⁸

Bireysel psikolojinin kurucusu Adler'e göre, bireyin çocukluk döneminde oluşan hayat tarzının evrim ırmağı içinde ideal toplum çizgisinin tanımladığı yönü bulamaması, bunun neticesinde ortaya çıkan uyumsuzlukta kendisini savunma süreci olarak bastırma mekanizmalarını geliştirmesi ve yanlış dünya görüşünü böyle mekanizmalar ile sürdürmesi söz konusudur.³⁹

Marx'a göre de insan bilinci yanılsamalı bilinçtir. Ancak Marx'da yanılsamalı bilinç, Freud ve Adler'de olduğu gibi psikolojik sürecin değil toplumsal ve ekonomik düzenin (üretim biçiminin) yarattığı bir sonuçtur.⁴⁰ Yanılsamalı bilinç tarihsel-toplumsal sürecin ortaya çıkardığı, insanın özüne yabancı çarpıtılmış bir bilinçtir. Çünkü Rosa Luxemburg'un deyişiyle "tarihsel sürecin mantığı, bu sürece katılan insanların öznel mantığından önce gelmektedir."⁴¹

Yanılsamalı bilinç, algılama ve kavrama olgusundan başlayıp, bilgi, bilim ve bunlara ulaşmada kullanılan metodolojinin sınır ve içeriğinde kendisini gösterir. Çünkü insan düşünce ve davranışını kuşatan kavram sistemi, doğası gereği metaforiktir.⁴² Metafor ise, bir şeyin diğeri cinsinden gözlemlenmesi ve algılanması sürecidir.⁴³ Metafor, retorik'in manipülasyon aracıdır.⁴⁴ Retorik ise anlatım ve ikna gücüdür. Bireyin bilimsel faaliyetlerini şekillendiren unsur evrensel- objektif metot değil birey toplum etkileşimidir. McCloskey'e göre retorik, örneğin, iktisatçıların gerçek ve mantığın dışındaki metaforlarla birbirlerini ikna sürecinden başka bir anlama gelmemektedir.⁴⁵ Metafor retoriği doğrulamakta ve insan düşüncesinin nesnelleştirilemez olduğunu göstermektedir.⁴⁶

Bilimde "indirgeme ve soyutlama" temel yönetimi oluşturur. Bilim, gerçekliğin, sayısal ve analitik metodolojilerle, kavramlar ve kategoriler kümelerine indirgenerek tanımlı hale getirilmesidir. Ancak evrendeki tüm gerçekliklerin sayısal, analitik, nedensel ve algoritmik boyutlara

³⁷ Pierre DEBRAY, *Freud Skolastiği*, (Çev. A. Fikret GÖKDEMİR, A. Çetin ERTÜRK), Emel Matbaası, Ankara, 1991, s.114; FROMM, s.118-124; AKYILDIZ, s.167-168.

³⁸ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.115-146; AKYILDIZ, s.168.

³⁹ Bkz: AKYILDIZ, s.170-171; ADLER, s.17, s. 44-145.

⁴⁰ TOLAN, s.142; FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.131-132.

⁴¹ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.123.

⁴² George LAKOFF, Mark JOHNSON, *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.3; Murat Ali DULUPÇU, "Modernizm-İktisat- Retorik ve Metafor Üzerine Post-Epistemolojik Bir Deneme", *İİBF Dergisi*, C.3, (Güz : 1998), s.27.

⁴³ Metin COŞGEL, "Rhetoric in Economy: Consumption and Audience", *Journal of Socio-Economics*, Vol.21, (1992), s.363-378; DULUPÇU, s.27.

⁴⁴ DULUPÇU, s.27.

⁴⁵ D.M. HAUSMAN, "Economic Methodology in a Nutshell", *Journal of Economic Perspectives*, (Spring: 1989), s.123; DULUPÇU, s.25.

⁴⁶ DULUPÇU, s.29.

indirgenemeyen boyutlarının bulunması ve bu boyutların bilinmemesi mevcut bilimsel birikimlerin de yanılmalı olması sonucunu doğurmaktadır.⁴⁷ Neticede bilim, insan ve toplumdaki bağımsız gerçeklikleri açıklayıcı bir süreç olmaktan öte, kurucu, kurgulayıcı ve tasarımcı bir süreçtir.⁴⁸

Diğer deyişle akıl sınırlıdır; bu nedenle de indirgemecidir. Gerçeklikler, metaforlarla, bütün gerçeklik boyutlarıyla değil, sınırlı boyutlara indirgenerek algılanır. Algı yanılmalı olunca, düşünce de yanılmalı olur. Böylece tarihsel-toplumsal süreçle ilintili olarak bilgi, bilim ve metodoloji retorik olarak kendisini ortaya koyar.⁴⁹ Hatta kuantum teorisi, öznenin nesneyi algılamadaki yanılmanın ötesinde, nesnenin kendisinin belirsiz olduğunu, dolayısıyla objektif gerçekliğe ulaşamayacağını ileri sürmektedir.⁵⁰

İnsanın bilişsel, estetik ve teknik bütün eylemlerini içeren, amaç ve araçları belirleyen “varoluşsal akıl”ın, belirli yönlerinin bastırılarak, amaçları akıldışı güçler tarafından belirlenmiş bir süreçte, sadece akıl yürütme aracı olarak “teknik akıl”a indirgenmesi yabancılaşmaya, dolayısıyla “yanılmalı bilinç”e yol açmaktadır.⁵¹

Birey dilsel, algısal, bilimsel ve bilimsel yanılma süreci içerisinde gerçekleşir. Aynı tarihsel-toplumsal süreçte, bireyler sosyo-ekonomik bölünme ve ayrılmalar ile fizyolojik ve biyolojik verilerin oluşturduğu ayrı ayrı denklemlerde çok farklı biçimlerde belirlenir. Bu, dil, algı, kavram, bilgi ve bilimdeki gerçekliklerin sınırlı boyutlara indirgenmesi sonucu ortaya çıkan yanılmalı bilincin içeriğinin bireyden bireye değişmesi, hatta bireyin bir yaşam anından diğerine, başka bir şekil alması anlamına gelmektedir. Yanılmalı bilincin kaçınılmaz olması demek, yanılmalı bilincin gerçeklikle test edilmemesini gerektirmez. Birey yaşamında gerçekliklerle yüz yüze gelmek mecburiyetindedir. Bu süreçte bireyin karşı karşıya kaldığı gerçeklikler, bireyin bilincindeki yanılmalıları ortaya çıkarır. Bu, bireyin yaşadığı deneyimlerde umut ettikleriyle gerçeklerin çelişmesi biçiminde gerçekleşir. Bu süreç birey için yıkım, yenilgi ve hayal kırıklığı anlamına gelmektedir. Bu durumda birey, bilincini oluşturan dünya görüşü ve değer yargılarını sorgular ve gerçekliklere ilişkin deneyimleri ışığında yeni bir bilinç ve bu bilince ilişkin yeni bir kişilik inşa eder. Ancak ortaya çıkan bilinç ve kişilik yeni bir yanılma ve yeni bir yabancılaşma sürecinden başka bir şey değildir.

⁴⁷ Bkz: Haldun M. ÖZAKTAŞ, “Ölçülebilir Ölçülemezini Kovar: Ekonomik Düşüncenin Fakirleşmesi Üzerine Bir Deneme”, *Toplum ve Bilim*, S.95, (Kış: 2002-2003), s.2-5.

⁴⁸ Bkz: DULUPÇU, s.25-29.

⁴⁹ Bkz: DULUPÇU, s. 28-29.

⁵⁰ Bkz: Murat Ali DULUPÇU, “İktisattaki Paradigmik Dönüşüm: Kozmik İktisattan Kaotik ve Kuantum İktisadına Geçiş”, *İktisat Dergisi*, S.389, (Mayıs: 1999), s.43.

⁵¹ WEISSKOPF, s.33-42.

3.2. Bireysel Diyalektik Süreç

Bireyin içinde yaşadığı gerçekliklerin, bilince ve kişiliğine ait dünya görüşü ve değer yargılarını yanlışlaması, bireyde çeşitli tepkilere yol açabilir. Örnekleyecek olursak, bunlardan birincisi, bireyin beğenmediği kendi kişiliğinden (benliğinden) kurtulmayı ve yeni bir hayat kurmayı arzulamasıdır. Bu durumda birey bütün kişiliğinin (benliğinin) değişmesini vadeden kitle hareketlerine kolayca katılarak toplumsal değişimin bir unsuru haline gelir.⁵² İkincisi, bireyin suçluluk duygusuna kapılması ve kendisini rahatlatmak için kitle hareketlerine katılmasıdır. Gerek haksızlık yapanlar gerekse haksızlığa uğrayanlar, kitle hareketlerine katıldıklarında kendilerini lekeli hayatlarından kurtulmuş hissederler.⁵³ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere, yanılsamalı bilinç ile gerçeklikler arasındaki çelişki; hayal kırıklığı yaratmakta, hayal kırıklığı da, bireysel bilinç ve kişilik ile toplumsal değişim ve dönüşümlerin temel enerjisini oluşturmaktadır. Bütün kitle hareketlerinin ilk taraftarları arasında hayal kırıklığına uğramış olanların çoğunlukta bulunması bu yaklaşımı doğrulamaktadır.⁵⁴

Yukarıda gerçekleşme dinamiği verilen süreç yabancılaşmanın bireysel diyalektik sürecinden başka bir şey değildir. Hayal kırıklığı öncesi yaşanan yabancılaşma, yanılsamalı bilincin gerçeklikle etkileşimi sonucunda, hayal kırıklığı biçiminde dayanılmaz hal almakta ve hayal kırıklığından çıkışın bir yolu olarak başka bir yabancılaşma biçimine dönüşmektedir. Buradaki dönüşümün nedeni, birinci aşamadaki yabancılaşmanın gerçeklikle yüzleşmesi sonucunda, içeriğindeki ütopyanın yitimi, ikincisinde ise yabancılaşmanın gerçeklikle yüz yüze gelme aşamasına ulaşamaması nedeniyle bir ütopyanın sunumudur. Gerçekte “olmayan şeyler”, “olan şeylerden” daha yücedir. Çünkü hayaller ve fantezi umutlar kuvvetli birer silahtır.⁵⁵ Bütün kitle hareketleri mevcut olanı küçültür. Şimdiki zaman ütopyaya giden yolda sadece küçük bir ara istasyondur.⁵⁶

3.3. Toplumsal Diyalektik Süreç

Her toplumsal sistem tarihsel gelişmenin son durağı olarak hayal edilir. Halbuki bir toplumsal sistem, sadece insan ihtiyaçlarını karşılama ve gelecek için umut verme yeteneği olduğu sürece varlığını sürdürür. Aksi takdirde, ekonomik, ahlaki, kültürel ve diğer değerleriyle geri dönülmez bir çöküş sürecine girer.⁵⁷ Toplumsal düşüncedeki gerçekler tarihsel süreçlerden bağımsız değildir. Her tarihsel süreç, antitezini yaratan diğer bir tezdır. Hiçbir tarihsel-toplumsal süreç insan doğasını tamamen kapsamaz; aksine,

⁵² Bkz: Eric HOFFER, **Kesin İnançlılar, Kitle Hareketlerinin Anatomisi**, (Çev. Erkil GÜNÜR), Üçüncü Baskı, Tur Yayınları, Yayın No:21 Yüksel Matbaası, İstanbul, 1980, s.32-33.

⁵³ HOFFER, s.78-79.

⁵⁴ Bkz: HOFFER, s.18-19, 48-49.

⁵⁵ HOFFER, s.100.

⁵⁶ HOFFER, s.93-94.

⁵⁷ [http://www.marksist.com/kitaplik/onlinekitap/AL/bolum 19.htm](http://www.marksist.com/kitaplik/onlinekitap/AL/bolum%2019.htm), s.8.

bazı insansal eğilimlerin ön plana çıkması ve gerçekleşmesini sağlarken, diğerlerini bastırır. Bunlar ise bilinçaltı güçler gibi tekrar gerçeklik dünyasında yer almaya çalışır ve beraberinde tarihsel-toplumsal değişimi getirir. Bastırılmışın geri dönüşü, eleştirel ve ütopyik süreçlerin psikolojik temelini oluşturur. Tarihsel-toplumsal değişim üç aşamada ortaya çıkar: Birinci aşamada var olan düzen ve değerleri olumsuzlayan fikir ve idealler gelişir ve düzen tarafından bastırılan eğilimler ortaya çıkarılır. İkinci aşama yeni eğilim ve ideallerin öncülüğünü yapacak karizmatik liderlerin ortaya çıkmasıdır. Üçüncü aşama ise bu yeni eğilim ve ideallerin plan ve programlara dökülerek, örgütlerin oluşturulmasını sağlayacak siyasal liderlerin ortaya çıkması ve bu sürecin toplumsal aksiyona dönüştürülerek yeni kurumlarıyla toplumsal düzenin yeniden kurulmasıdır.⁵⁸ Ancak yeni toplum düzeni, yeni bir bastırma süreci ve yeni bir tez demektir. Diyalektik süreçte yine antitez, bastırılmışın tekrar toplumsal eleştiri olarak ortaya çıkması ve yeniden toplumsal değişimin enerjisini oluşturması anlamına gelmektedir. Antitez olarak ortaya çıkan ve içeriği bastırılmış öğelerden oluşan toplumsal eleştiri, hem mevcut toplumsal gerçekliğin değiştirilmesinde tarihin itici gücünü hem de içeriğinde yeni yanılsamaları barındırdığından ütopyik bir süreci temsil etmektedir.⁵⁹

Antitez olarak ortaya çıkan ütopyalar varolan koşullara alternatif olarak sunulur. Ancak hiçbir ütopya başka bir yaşam alternatifine yer vermez. Bu nedenle ütopyalarda insanların gerçeklik algıları koşullandırılıp sınırlandırılır. Özellikle baskı toplumları, bu tür algıların koşullandırılması ve sınırlandırılması olgusunun bir eseridir.⁶⁰

Fromm'un toplumsal özyapı dediği, mevcut toplumsal yaşamın devamını sağlayan değerler bütünü, tarihsel-toplumsal sürecin nesnel koşullarınca, yeni üretim biçimlerinin zorunlu kıldığı biçimde oluşur. Çünkü her toplum yaşamsal fonksiyonlarını, ancak kendi öz yapısı içerisinde üretebilir. Toplumsal özyapının fonksiyonu, toplum bireylerinin sahip oldukları potansiyel güçleri, toplumun sürekli işlemesi yolunda biçimlendirip yönlendirmektir.⁶¹ Bu nedenle toplumsal özyapı bireylerde ortak baskı alanları oluşturur. Bireylerde bastırılan ortak öğeler, toplumsal özyapının bireylerin bilincine varmasına izin vermediği içeriklerdir. Bastırma süreci bir yığın kurguları gerektirir. Bu kurgular ise ideolojilerdir. İdeolojiler ise çocukluktan itibaren toplumsal yaşamda varolan beyin yıkama süreçleri ile beyinleri ele geçirir. Bu süreçte neyin bilinç düzeyine ulaşır, neyin bastırılacağını toplumsal yapı belirler.⁶² Fromm'a göre toplumsal özyapı, sosyo-ekonomik yapı ile toplumsal düşünce ve idealler arasında etkileşim mekanizmasını oluşturmaktadır. Nesnel koşullar (üretim biçimi) istikrarlı kaldığı sürece toplumsal yapının dengeleyici bir işlevi vardır. Ancak ortaya

⁵⁸ WEISSKOPF, s.11-12.

⁵⁹ WEISSKOPF, s.11-13.

⁶⁰ Ray BRADBURY, "Fahrenheit 451", *Yeryüzü Cennetlerinin Sonu*, (Çev. Nail BEZEL), Ters Ütopyalar, Say Yayını, İstanbul, 1984, s.197.

⁶¹ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.94-95. ; AKYILDIZ, s.173.

⁶² FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.105,126,131,144-148.

çıkan yeni nesnel koşulların geleneksel toplum yapısına uymaması halinde, toplumsal özyapının işlevi parçalayıcı bir unsura dönüşmektedir.⁶³

Gerçekten de, temel bir dünya görüşü, başarılı bastırma mekanizmaları ve aklın onayladığı bir değerler sistemi, bireyler için psikolojik ve entelektüel güvence sağlayan, birbirleriyle bağımlı üç unsuru oluşturur. Her toplumsal özyapı belirli oranda bastırmayı gerektirir. Böylesi bir bastırma ise, akılcı ve nesnel olarak kabul edilen bir inanç sistemi ve dünya görüşü tarafından onaylanması halinde, topluma fazla bir yük teşkil etmez. Hatta bu durum bastırma olarak bile algılanmayabilir.⁶⁴ Aksi durumda nesnel koşulların değişmesi halinde, bastırılan öğeler tarihsel-toplumsal değişimin yeni düşünce ve ideal formlarını oluşturur. Bu formlar ile mevcut dünya görüşü ve inanç sistemi arasındaki çelişkiler ön plana çıkar. Böylece toplumsal özyapı çelişme ve çatışmayı doğuran bir unsur haline gelir.⁶⁵

Bastırma sürecinin, toplumsal dünya görüşü ve inanç sistemiyle uyumlu olmasını gerekli gören Weiskopf, bu üç unsurun birbirleriyle ilişkili ve birbirine bağımlı bir ağ oluşturmamasını yabancılaşma ve çözülmeye yol açacak bir süreç olarak değerlendirmektedir.⁶⁶ Hatta, “bastırma mekanizmalarını besleyen temel dünya görüşü ve onu çevreleyen değerler sistemi zayıflayıp ortadan kalktığı için, insanın yabancılaşmanın bilincine varması” söz konusudur.⁶⁷ Ancak üretim biçiminin gerektirdiği sosyo-ekonomik yapı ile toplumsal dünya görüşü ve değerler sisteminin çelişmesi, sonuçta, toplumsal özyapının işlevini yıkıcı bir unsura dönüştürmekte, toplumsal yabancılaşma yoğunlaşmaktadır.⁶⁸ Yabancılaşma ise tarihsel-toplumsal değişim ve dönüşümün enerjisini oluşturmaktadır. İçeriğinde taşıdığı yanılısamlar ve ütopyalar ile kendini yeniden inşa eden tarihsel-toplumsal süreç başka bir yabancılaşma antitezini kendi içeriğinde taşıyan yeni bir yabancılaşma sürecinden başka bir şey değildir.

SONUÇ

Yabancılaşma, ister metafizik ister materyalist isterse psikolojik yada sosyolojik bir olgu olarak ele alınsın, sonuçta özne ile nesne arasındaki organik bütünlüğün parçalanması, aralarındaki doğal ilişkinin bozulması, bireyin insansal varlığının bir kısmının diğer kısmınca bastırılması ve yanılısamlı bilincinin bir kuklası konumuna indirgenmesi anlamına gelmektedir. Bu süreçte toplumsal özyapı, tarihsel-toplumsal koşulların gerekleriyle örtüşen bir bilinç ve kimlik kurgusu yaratan dinamik bir süreçtir. Temelinde bastırma, beyin yıkama ve ütopyadan oluşan ideoloji vardır.

⁶³ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s.97-98,103-104; AKYILDIZ, s.174.

⁶⁴ WEISSKOPF, s.38.

⁶⁵ FROMM, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, s. 97-98.

⁶⁶ WEISSKOPF, s.38.

⁶⁷ WEISSKOPF, s.46.

⁶⁸ Bkz: TOLAN, s.195-197.

Bireylerin algı, bilgi ve dünya görüşlerinin gerçeklikler dünyasında yaşanan tecrübelerle test edilmesi, yanılsamalı bilinçlerindeki yanılsama boyutlarını ortaya çıkarır. Bu bireyin algı, bilgi ve dünya görüşüne yeni boyutlar kazandırırken, aynı zamanda yaşadığı süreçle ilgili pişmanlık, hayal kırıklığı ve kızgınlık doğurur. Ancak bireydeki algı, bilgi ve ulaştığı yeni dünya görüşü de gerçekliğin bütün boyutlarını kapsamaz. Dolayısıyla birey ulaştığı yeni aşamada da yanılsamalı bilinç sahiptir. Bireyin kendisi ve çevresine ilişkin algı, bilgi ve tasarımının eksik ve yanılsamalı olması, yine insansal varlığının bir kısmının bastırılması, dolayısıyla yabancılaşması anlamına gelmektedir.

Sonuçta birey bir yabancılaşma durumundan başka bir yabancılaşma durumuna geçmektedir. Fakat burada, birinci durumla ikinci durum arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Birincisinde, bireyin yaşadığı gerçeklikler sürecinde ütopyanın yıkılışı ikincisinde ise bireyi heyecanlandıran ve anlamlandıran yeni bir ütopyanın ortaya çıkışıdır. Bu süreç, yabancılaşmanın bir halden başka bir hal'e dönüştüğü bireysel diyalektik sürecin temel enerjisini oluşturmaktadır.

Ancak bu enerji her ne kadar bireysel süreçte gerçekleşmiş olsa da, bunun aynı zamanda toplumsal bir anlamı mevcuttur. Bireysel enerjilerin toplumda belirli bir potansiyel nitelik kazanması mevcut toplumsal düzenin antitezinin tarih sahnesine çıkması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda toplumsal özyapının tarihsel süreçte yaşanan gerçekliklerle yüzleşmesi, toplumun sosyolojik, psikolojik, ideolojik, iktisadi ve siyasi kurgusuna ilişkin yanılsamaların ortaya çıkışını da beraberinde getirir. Bu toplumsal süreç de toplumun ideolojik kurgusunun sorgulanması, mevcut düzene ilişkin ütopyanın çöküşü ve yeni bir toplum kurgusu ile yeni bir ütopyanın yükselişi anlamına gelmektedir. Bu süreçte, yani bir ütopyanın çöküşü ve diğerinin ortaya çıkışında, yanılsamaların gerçeklikle yüzleşmesi sonucu ortaya çıkan hayal kırıklıkları, toplumsal değişimin enerjisini oluşturmakta ve eski toplum kurgusunun bastırma mekanizmalarıyla yaratılan bilinç ve kimlik kurgusu içerisinde yabancılaşmış birey yeni toplum kurgusunda tekrar belirlenmekte, diğer deyişle yeni bir yabancılaşma formuna ulaşmaktadır.

Tarihsel-toplumsal süreç, bir yabancılaşma formunun başka bir yabancılaşma formunu yarattığı, birinin diğerine dönüştüğü diyalektik bir süreç ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. ADLER Alfred, **Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme**, (Çev. Belkıs ÇORAKÇI), Say Yayınları, İstanbul, 1983.
2. AKYILDIZ Hüseyin, "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", **S.D.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi**, S.3, (Güz: 1998).

3. ALBAYRAK Mevlüt, “Wittgenstein’da Dünya, Değer ve Tanrı”, **Tabula Rasa**, S.2, Mayıs-Ağustos: 2001.
4. BAYAT Bülent, **Çimento ve Otomotiv Sektörlerinde Çalışan İşçiler Arasında Yabancılaşmanın Karşılaştırmalı Olarak Araştırılması**, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, SBE, Ankara, 1996.
5. BOLAY Hayri, **Felsefi Doktrinler Sözlüğü**, İstanbul, 1981.
6. BOUTHOU L Gaston, **Toplum Bilimin Tarihi**, (Çev. Cemal SÜREYYA), Varlık Yayınları, İstanbul, 1971.
7. BRADBURY Ray, “Fahrenheit 451”, **Yeryüzü Cennetlerinin Sonu**, (Çev. Nail BEZEL), Ters Ütopyalar, Say Yayını, İstanbul, 1984.
8. COŞGEL Metin, “Rhetoric in Economy: Consumption and Audience”, **Journal of Socio-Economics**, Vol:21, (1992).
9. DEBRAY Pierre, **Freud Skolastiği**, (Çev. A. Fikret GÖKDEMİR, A. Çetin ERTÜRK), Emel Matbaası, Ankara, 1991.
10. DULUPÇU Murat Ali, “İktisattaki Paradigmik Dönüşüm: Kozmik İktisattan Kaotik ve Kuantum İktisadına Geçiş”, **İktisat Dergisi**, S.389, (Mayıs:1999).
11. DULUPÇU Murat Ali, “Modernizm-İktisat- Retorik ve Metafor Üzerine Post-Epistemolojik Bir Deneme”, **İİBF Dergisi**, C.3, (Güz : 1998).
12. FROMM Erich, **Umut Devrimi**, (Çev. Şemsa YEĞİN), Payel Yayınları, İstanbul, 1991.
13. FROMM Erich, **Yaşama Sanatı**, (Çev. Aydın ARITAN), Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1994.
14. FROMM Erich, **Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum**, (Çev. Necla ARAT), Onur Matbaası, İstanbul, 1984.
15. HAUSMAN D.M., “Economic Methodology in a Nutshell”, **Journal of Economic Perspectives**, (Spring: 1989).
16. HEGEL, G.W.F., **Bütün Yapıtları Seçmeler-1**, (Çev. Hüseyin DEMİRHAN), Çağ Matbaası, Ankara, 1976.
17. HOFFER Eric, **Kesin İnançlılar, Kitle Hareketlerinin Anatomisi**, (Çev. Erkil GÜNÜR), Tur Yayınları, Yayın No:21 Yüksel Matbaası, İstanbul, 1980.

18. HORNEY Karen, **Çağımızın Nevrotik Kişiliği**, (Çev. Selçuk BUDAK), Öteki Yayınevi, Ankara, 1994.
19. [http://www.marksist.com/kitaplik/onlinekitap/AL/bolum 19.htm](http://www.marksist.com/kitaplik/onlinekitap/AL/bolum%2019.htm), s.8.
20. <http://www.Sporbilim.com/t-yabancilasma.html>, 23-Yabancılaşma ve Spor, (Erişim:01.09.2003).
21. KILIÇ Sadık, **Yabancılaşma, İnsana Karşı Toplumsal Süreç**, Fatih Yayınevi Matbaası, İstanbul. 1984.
22. LAKOFF George, Mark JOHNSON, **Metaphors We Live By**, University of Chicago Press, Chicago, 1980.
23. MARCUSE Herbert, **One-Dimentional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society**, Beacon Press, Boston, 1964,
24. ÖZAKTAŞ Haldun M., “Ölçülebilen Ölçülemeyeni Kovar: Ekonomik Düşüncenin Fakirleşmesi Üzerine Bir Deneme”, **Toplum ve Bilim**, S.95, (Kış: 2002-2003).
25. ÖZEL İsmet, <http://www.yetenek.com/makalaeler/m-ismetozel.htm>, s.1, (Erişim:01.09.2003).
26. TOLAN Barlas, **Çağdaş Toplumun Bunalımı, Anomi ve Yabancılaşma**, AİTİA, Kalite Matbaası, Ankara, 1980.
27. ULUTAN Burhan, **Marxizm ve Leninizm**, Yüksel Matbaası, İstanbul, 1980.
28. WEISSKOPF Walter A., **Yabancılaşma ve İktisat**, (Çev. Çağatay KOÇ, Yahya MADRA, Değer ERYAR, Kenan ERÇEL, Ceren ÖZSELÇUK, Alper ÖNDER ve Kemal BODUR), İstanbul, 1996.